

עורכת: ד"ר אסתי ובמן
כרך 9, גיליון מיוחד, 19 בפברואר 2019

"אפוקליפסה (מזרח-תיכונית) עכשיו":
דאעש כתופעה חברתית ותרבותית

מיכאל מילשטיין

"ימיה של הח'ליפות ספורים," טוענים רבות בחודשים האחרונים בכירים בממשל האמריקאי, ובראשם הנשיא דונלד טראמפ. הם שואבים את מסקנתם מסדרת תבוסות מתמשכת שספג ארגון דאעש בשנתיים האחרונות בעיראק ובסוריה, שבגינן אבדה שליטתו במעוזיו הבולטים - הערים מוצול ואל-רקה, ושטח "מדינתו" הצטמק למספר מובלעות טריטוריאליות קטנות. ואולם ההנחה הרווחת משקפת, כך נראה, מידה לא מועטה של כמיהות לב, ולפיכך מחייבת בחינה ביקורתית, וניסיון לפענח את שורשיה של "תופעת דאעש" המסעירה את האזור בשנים האחרונות.

כחמש שנים מאז פרץ הארגון לתודעה העולמית בעקבות הכיבוש המהיר והמפתיע של מוצול ב-2014, עדיין לא פוצחה "תופעת דאעש" במלואה לא על-ידי המתבוננים המערביים, לא הישראלים. חלק מהקושי נעוץ בכך שהגישה המחקרית אל דאעש מתייחסת אליו בדרך-כלל כאל תופעה פוליטית או אידיאולוגית, תוך התמקדות בהשלכות הביטחוניות והאסטרטגיות שלה, ללא עיסוק ביסודותיה החברתיים והתרבותיים.

ניתן לתאר את "תופעת דאעש" כ"פוסט-מודרניות מזרח-תיכונית." המראות שהקרין הארגון לעולם שיקפו חוסר עניין מוחלט בדעת הקהל העולמית וכמיהה להציג מערכת ערכית-מוסרית המנותקת מכל נורמה בינלאומית. מגוון שיטות ההוצאה להורג, הרס הממצאים הארכיאולוגיים של התרבויות העתיקות הלא-אסלאמיות באזור, החתירה להכחיד כל מי שמוגדר זר (בן מיעוט מקומי או עיתונאים ופעילי ארגוני סיוע מערביים), החזרה לעולם מושגים ימי-ביניימי של חילופים, אמירים, כופרים, עבדים, שפחות, וכן יישום קפדני של המשפט השרעי על פי פרשנות אחת, מייצגים כולם מרד רחב נגד המודרניות, וחתירה להציב חלופה כוללת לכל מה שחוה המזרח-התיכון במאות האחרונות.

תפיסה זו מגלמת רצון להתנער ממספר רכיבים הקיימים במרחב האזורי: מדינות הלאום והגבולות "הכמו-מערביים" שנקבעו בו לאחר מלחמת העולם הראשונה, לפני כמאה שנים; הקודים הערכיים שעוצבו בהשראת המשפט המערבי; הנהגים התרבותיים ודפוסי הלבוש המערביים; מערכת היחסים שבין ממשל וחברה; היחס למיעוטים; ומערכת הערכים העוסקת בזכויות הפרט, ובחופש הביטוי וההתאגדות. כל אלה נדחים בבזז מוחלט כמייצגים עולם מעוות

שעוצב בהשראת המערב, ובמקומם מקודמת מערכת תרבותית אחרת, שאינה מנסה להצטדק או להתנצל על דברים שנתפסים במערב כחריגה מהנורמה.

עליית דאעש משקפת מגמות עומק המתרחשות בחברה הערבית בכלל ובקרב בני הדור הצעיר בה בפרט. דאעש נראה במידה רבה כביטוי קיצוני לקולו של דור ה-Y המזרח-תיכוני, זה שנולד מאמצע שנות ה-90' בהשראת המהפכות הפוליטיות, החברתיות, התקשורתיות והתרבותיות שסחפו את העולם כולו. ניתוח דיוקנם של חברי הארגון מעלה כי מדובר בתופעה צעירה מאוד. דאעש מושך אליו צעירים, ולפרקים אף בני נוער וילדים. אלה מייצגים במידה רבה משבר חברתי עמוק או הרס של המסגרות שמהן הם יצאו. חייהם אפופים בלהט חזון של סדר חדש, תוך מחיקת העבר העלוב שממנו באו. המוני הצעירים הצפון-אפריקאים, העיראקים, הסורים, הירדנים, העזתיים, הסעודים אך גם המרכז אסייתים ובני המזרח הרחוק, דומים במידה רבה לנושאי המהפכות הגדולות של המאה העשרים. מדובר בצעירים שניתקים ממרחב משפחתי או תרבותי "ישן" ומשתלבים במפעל מהפכני שחותר להכרית את "העולם הישן" ולכונן "עולם חדש". עבור צעירים רבים, הרואים עצמם כ"חלוצים", דאעש הוא "המשפחה החדשה", המספקת דמויות אב, כפי שסיפק סטלין בברית-המועצות, או "הסדר המשפחתי החדש" של פול פוט בקמבודיה. בדומה לדגם של הלוחמים המוסלמים באפגניסטן או בצ'צ'ניה בעבר, הם מצטרפים לשורות של תנועה מהפכנית שנוסכת משמעות לחייהם ומציעה להם אופק אישי ורעיוני שלא ניתן היה למצוא במוקדים מוכי העוני ורוויי התסכולים שבהם נולדו וגדלו.

דיוקן הצעירים המצטרפים לשורות דאעש ניתן להגדרה כשסוע, מנוכר ותלוש. זהו דור שנואש מהיכולת להשיג את מקסמי העולם המערבי שנושפים ממסכי הטלוויזיות והטלפונים הניידים. המרחב הרשתי דומיננטי בחיי הצעירים הערבים כיום, והוא מהווה במקביל גם כר פורה בעבור דאעש. הארגון ועולם הבידור הרשתי צומחים מאותו המקור ובמרחק של "הקלקה" קצרה במקלדת המחשב. כמו עוד תכנית ריאליטי, קליפ או משחק רשת, דאעש מציע לצעירים באמצעות עולם הרשת תשובות נחרצות, קצרות ונטולות ספקות ובעיקר משמעות. צלאח אל-דין ברכאת, אמאם ממוצא לבנוני מהעיר מאלמו בשוודיה, העניק ביטוי קולע לצביון "מותגי הרשת" שלו זכו רעיונות דאעש, באומרו: "הצעירים שנוסעים לסוריה לא גדלו על הקוראן. הם גדלו על משחקי וידאו, על הוליווד ועל ה-MTV. זוהי תרבות מלאה באלומות, וכשצופים בסרטונים של דאעש רואים שהצעירים לא נקראים לעולם הדת, הם נקראים לעולם משחקי המחשב וספרי הפעולה."¹

"תופעת דאעש" מתפתחת במקביל או בשילוב עם מגמה קוטבית של היחשפות ושל נהייה חסרות תקדים של צעירי העולם הערבי אחר "מקסמי תרבות המערב". המגמה הזאת מולידה שאיפות אינדיבידואליות וקולקטיביות ברוח של מימוש עצמי, קידום קריירה ורכישת השכלה, ולצידן ציניות ולפרקים אף בוז כלפי מקורות הסמכות המסורתיות (הממשלים הסמכותיים והמנהיגות החברתית), ורצון להשתחרר מכבלי המסורת, דבר הבולט בעיקר בקרב הנשים. שתי המגמות ניזונות, כאמור, מהמרחב הרשתי והמקוון, ומתקיימת ביניהן מערכת יחסים סימביוטית. ככל שמעמיק תסכול הצעירים נוכח חוסר היכולת להשיג את פיתויי המערב שבפניהם הם חשופים, כך גדל בקרבם התסכול ובעקבותיו המשיכה אחר "מקסמי דאעש".

¹ . דיוויד סטברו, " האם הקהילה המוסלמית בשבדיה היא חזית חדשה במלחמת התרבות או פתח לדו-

דאעש מעניק משמעות לא רק לבני הנוער במרחב הערבי והמוסלמי, אלא גם לערבים ולמוסלמים צעירים רבים החיים במערב. עבורם, דאעש הוא המפלט מתסכול מצטבר נוכח קשיי השתלבות ולפרקים אף דחייה של המרחב שבו השתקע דור הוריהם. לא פעם זוהי הדרך לפרוק תסכול ו"לנקום" במחוזות ילדותם המנוכרים. אלפי הצעירים המוסלמים מגרמניה, בריטניה, צרפת ובלגיה שהצטרפו לשורות דאעש בשנים האחרונות מהווים ביטוי לתופעה תרבותית עמוקה יותר שמאפיינת את הקהילות המוסלמיות במערב, ושמציבה בעיה חמורה בפני מדינות אירופה כיום. התיעוב שחשים חלק מבני הנוער המוסלמים לישויות שבהן נולדו, גדלו והתחנכו, משקף את כוח המשיכה של דאעש כפתרון רב עוצמה. באותה מידה הוא גם מעיד על מגבלות ההשפעה של מערכות החינוך במערב שבו צמחו אותם מוסלמים צעירים.

הסופר התוניסאי האדי יחמד העניק ברב-המכר פרי עטו, "הייתי באל-רקא... הנמלט מהמדינה האסלאמית", ביטוי מוחשי לעולמו השסוע ורב הניגודים של הצעיר הערבי כיום, המתעל אותו לבסוף לזרועות דאעש. גיבור הספר, מחמד אל-פאהם, הוא צעיר שנולד בדורטמונד שבגרמניה ב-1990 למשפחת מהגרים תוניסאית, שחזרה לתוניסיה בילדותו מחשש להידרדרות מוסרית בהשפעת החברה המערבית. תוניסיה של זיין אל-עאבדין בן עלי שבה גדל אל-פאהם היתה "הכר הפורה" להפיכתו לפעיל סלפי קיצוני - תחושת העדר אופק המאפיינת את רוב צעירי המדינה; ניכור עמוק מהמשטר המושחת; תקופת מעצר המלווה באלימות מצד כוחות הביטחון; וחבירה בכלא אל צעירים אסלאמיסטים קנאים. הספר שראה אור ב-2017 מגולל את דרכו רוויית התפניות של אל-פאהם: שחרורו מהכלא התוניסאי, הגעתו לסוריה, לחימתו בשורות דאעש, אך גם התפכחותו, שמביאה אותו לנטוש את הארגון.²

גם עבד אל-בארי עטואן, עורכו בעבר של היומון **אל-קדס אל-ערבי**, והפרשן הפלסטיני חסאם שאכר תיארו בכתביהם את השורשים התרבותיים של "תופעת דאעש". זו לדבריהם צמחה על רקע כישלון רב-מימדי של העולם הערבי, שהשפיע באופן עמוק על הדור הצעיר. המשטרים הערביים שהתאפיינו ברודנות ובשחיתות, מערכות החינוך הלקויות, והמנהיגות הפוליטית, הכלכלית והחברתית לא הצליחו לתת מענה לעוני ולאבטלה שהלכו והחריפו. לפי ניתוחם, דאעש שואב חלק ניכר מכוחו מהתסכול הקיומי העמוק של הצעירים הערבים ומן הניכור שלהם מכל מקורות הסמכות שמקיפים אותם, כמו גם מהאידיאולוגיות החילוניות שאמורות היו להנחות את חייהם.³

ניתוח "תופעת דאעש" מתוך הזוויות החברתית והתרבותית מעלה כי מדובר בשבר ובהמשכיות גם יחד. דאעש הוא מיזוג בין ישן וחדש, ובעיקר אינו בגדר "תאונת דרכים" או "נטע זר" בהיסטוריה של המזרח-התיכון. מחד גיסא, מדובר אכן בתופעה בעלת מימדים חדשניים החותרת להכרית סממנים של עולם פוליטי, תרבותי וציבורי ישן, ובמקומם לכונן סדר חדש,

² האדי יחמד, **כנת פי אל-רקא... הארב מן אל-דולה אל-אסלאמייה** [הייתי באל-רקא... הנמלט מהמדינה האסלאמית] (תוניס: נקוש ערבייה, 2017).

³ עבד אל-בארי עטואן, **אל-דולה אל-אסלאמייה: אל-ג'ד'ור... אל-תוחש... אל-מסתקבל** [המדינה האסלאמית: השורשים... הפראיות... העתיד] (ביירות: דאר אל-סאקי, 2015), עמ' 15-16; חסאם שאכר, "טיאהרת דאעש ונקאש לם יבדא בעד," [תופעת דאעש ודיון שלא התחיל עדיין] ערוץ אל-ג'זירה, 26 באוגוסט 2014, נצפה ב-18 בפברואר 2019 ב-

הנשלט על ידי מערכות משפט אחרות, מטבע, דגל, מדינה וספירת זמן חדשים, מערכת פוליטית אחרת ובעיקר, מקורות זהות חדשים עבור הפרט ועבור הקולקטיב, המנוגדים לחלוטין למקורות הזהות הלאומיים שהוכתבו על ידי "הצלבנים" ו"הכופרים מבית."

מאידך גיסא, דאעש אינו בגדר "חדש מוחלט." חרף האיבה כלפי הקידמה המערבית, הארגון מאמץ רבים מדפוסי המודרניות, במיוחד הטכנולוגיים שבהם: שימוש נרחב בעולם הרשת, קיום קשרי מסחר (בלתי רשמיים) עם העולם החיצון, וכן הפצת ביטאוני בשפות שונות, המיועדים הן לבני המערב "הכופרים" והן למוסלמים במערב, שאינם יודעים את שפות עולם האסלאם. זאת ועוד, דאעש מגלם בדיוקנו רבות מהתופעות הפוליטיות, התרבותיות והאידיאולוגיות שאיפיינו את המזרח התיכון לא רק בעשורים האחרונים אלא אף במאות האחרונות, הגם שבאופן קיצוני מאוד וחסר תקדים. הטלטלה בעקבות "האביב הערבי" ועוד לפני כן עיראק בידי האמריקאים, אפשרו התפרצות קיצונית של בעיות יסוד שרובן ככולן היו קיימות כבר בעבר: איבה עמוקה כלפי המערב; מאבקים חריפים בין עדות ובין דתות; ופירוש מעשי קיצוני של ההלכה האסלאמית. זרעי הפורענות, אפוא, נטועים בעבר ואולם הנסיבות הנוכחיות אפשרו להן לצמוח ולהתפשט במהירות יחסית, וכולם מגולמים בדיוקנו של דאעש.

קולות האזהרה לגבי ההספד המוקדם מדי של דאעש נשמעים הן בעולם הערבי והן במערב. כך למשל, הזהיר העיתונאי התוניסאי עבד אל-סתאר אל-ח'דימי, מפני "חגיגות הניצחון של קץ דאעש," מאחר שמעוזו המרכזי של הארגון הוא תודעת הצעירים.⁴ והגנרל ג'ון אלן, ששימש מפקד כוחות הקואליציה הבינלאומית נגד דאעש, הכריז אף הוא כי "עד שלא נביס את הרעיון שמאחורי דאעש, הארגון לא באמת יובס."⁵ גם אם ימשיך דאעש לנחול תבוסות צבאיות ואף יאבד כל אחיזה טריטוריאלית, הרי שהרעיון שהוא משקף נטוע עדיין בתודעתם של רבים מבני הדור הצעיר במזרח-התיכון ושואב את כוחו מבעיות יסוד במישורים הכלכלי והחברתי, שנראה כי רק הולכות ומחריפות. מיגור ממשי של "תופעת דאעש" יחייב לא רק עוצמה צבאית מתוך העולם הערבי או בסיוע גורמים חיצוניים, אלא גם שינוי תרבותי עמוק בתוך עולם האסלאם, ובמיוחד במוקדים שבהם מעוצבת התודעה הציבורית - התקשורת, מערכות החינוך, הממסד הדתי ועולם הרוח והיצירה.

מיכאל מילשטיין הוא ראש הפרום ללימודים פלסטיניים במרכז דיין.

⁴ "דאעש ט'אהרה קאדרה עלא אל-אסתנסאח", **אל-ערב** (לונדון), 19 ביולי 2017, נצפה ב-18 בפברואר 2019 ב-<https://alarab.co.uk> דאעש-ظاهرة-قادرة-على-الاستتساخ

⁵ ראיון של אטילה שומפלבי ואלכסנדרה לוקש עם הגנרל האמריקני ג'ון אלן: "דאעש לא הובס, זו

מלחמת רעיונות", *Ynet*, 30 בינואר 2019, נצפה ב-18 בפברואר 2019 ב-

<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5454493,00.html>